

ALINA SIKORSKA
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej – PIB
Warszawa

DYLEMATY W DEFINIOWANIU RODZINNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH (NA PRZYKŁADZIE POLSKI)

W dyskusjach dotyczących zasad i preferencji stosowanych w kolejnych programach wsparcia WPR podkreśla się rolę gospodarstw rodzinnych jako najbardziej znaczącej formy organizacyjnej w rolnictwie. Powszechne akceptowanie priorytetowego znaczenia tej formuły produkcji rolnej znalazło wyraz w uznaniu przez ONZ roku 2014 za rok rodzinnych gospodarstw rolnych. Deklaratywnie, prawie we wszystkich politykach rolnych zawarta jest dbałość o kondycję rodzinnych gospodarstw rolnych. Obok ich znaczenia w produkcji rolniczej, zazwyczaj podkreśla się również ich wartość kulturową, a współcześnie coraz częściej także rolę, jaką odgrywają w strukturach rolniczych dla zachowania bioróżnorodności.

Pomimo powszechności występowania rodzinnych gospodarstw i ich dominacji jako beneficjentów polityki rolnej, dotychczas nie wypracowano jednolitego określenia tej grupy. Zarówno w przypadku prowadzonych prac badawczych, jak i krajowego i unijnego ustawodawstwa, funkcjonuje wiele różnych definicji – zarówno w odniesieniu do gospodarstwa rolnego, jak i w przypadku wyróżnienia z tej grupy podzbioru spełniającego wymogi rodzinnego gospodarstwa rolnego. Nierzadko używa się zamiennie sformułowań: gospodarstwo rolne, indywidualne gospodarstwo rolne, rodzinne gospodarstwo rolne, przyjmując ich definicję stosownie do celowo dobranych właściwości badanego zbioru, tak, by były one adekwatne do zakresu przeprowadzonej analizy. Dotyczy to również doboru kryteriów przy wyznaczaniu prawno-organizacyjnych zasad dostępu do poszczególnych programów wsparcia WPR, ubezpieczenia społecznego rolników itp. Najbardziej spektakularnym przykładem dopasowywania przyjmowanej terminologii do celów polityki rolnej wydaje się definicja gospodarstwa rodzinnego sformułowana w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego, w której taki status przyznano tylko jednostkom nie przekraczającym 300 ha UR. W swoim założeniu zapis ten miał zwiększyć możliwości zakupu ziemi przez rolników, dla których barierą rozszerzenia skali produkcji jest zbyt mały

obszar użytkowanej ziemi. Ze względu na stosunkowo niewielką podaż gruntów przeznaczanych na sprzedaż i jej wysokie ceny uznano, że – zwłaszcza w odniesieniu do gruntów z zasobu Skarbu Państwa – taka zasada wydzielania gospodarstw rodzinnych pozwoli wzmocnić potencjał produkcyjny większej liczbie gospodarstw niż w przypadku niestosowania takiego kryterium.

Obok uwarunkowań powiązanych z prowadzoną polityką rolną, na różnice w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych coraz bardziej oddziałuje ich rozwarstwienie, tak pod względem potencjału produkcyjnego i siły ekonomicznej, jak i odmienności w funkcjach przypisywanych im przez ich użytkowników. Chociaż rozdrobnienie agrarne, charakterystyczne dla polskiego rolnictwa, zawsze przyczyniało się do zróżnicowania w skali produkcji poszczególnych grup gospodarstw, niemniej dopiero po transformacji ustrojowej i przyjęciu Polski do UE bardzo silnie uwidoczniły się odmiennie role przypisywane posiadanej własności. Było to powiązane przede wszystkim z narastającą konkurencją na rynkach rolnych, co oddziaływało na eliminację z nich jednostek o słabym zapleczu produkcyjnym. Równocześnie silnie ekonomicznie gospodarstwa zmuszone były do uaktywnienia starań na rzecz umocnienia swojej pozycji rynkowej, co zazwyczaj wymagało powiększania skali produkcji, w tym głównie obszaru użytkowanej ziemi.

Z badań prowadzonych w IERiGŻ-PIB (Sikorska A. 2013a) wynikało, że w latach 2005-2011 udział gospodarstw indywidualnych bez produkcji towarowej powiększył się z 13 do 28%. Na podstawie zebranego materiału oszacowano, że w użytkowaniu jednostek bez produkcji towarowej, wraz z tymi, które produkują głównie na samozaopatrzenie, znajdowało się około 14% ogółu użytków rolnych. W odniesieniu do tego zbioru, pomimo marginalnego znaczenia rolnictwa w aktywności ekonomicznej, zazwyczaj nie rezygnuje się z prowadzenia gospodarstwa ze względu na szereg profitów z tytułu posiadanej własności gruntowej (renta kapitałowa, dopłaty bezpośrednie, tanie ubezpieczenie społeczne i zdrowotne). O znaczeniu tych korzyści w decyzjach dotyczących niskoprodukcyjnych gospodarstw świadczy fakt, że w okresie 2005-2011 liczba jednostek bez jakiegokolwiek działalności rolniczej uległa zmniejszeniu z 4 do 0,3%, natomiast znacząco, bo z 9 do 28%, powiększyła się grupa prowadząca działalność wyłącznie na samozaopatrzenie. Z uwagi na to, że wymogiem otrzymania bezpośrednich dopłat obszarowych jest utrzymanie gruntów w dobrej kulturze rolnej, należy przyjąć, że przytoczone zmiany były przede wszystkim efektem dążeń związanych ze spełnieniem warunków dostępu do wyżej wymienionych profitów. Tym samym należy uznać, że część instrumentów polityki rolnej nie tylko oddziaływała spowalniająco na przemiany agrarne, ale przyczyniała się do wyznaczania posiadającym gospodarstwom funkcji coraz bardziej odbiegających od działań na rzecz maksymalizacji produkcji rolnej, przy równoczesnym powiększaniu roli kapitałowej posiadanych własności.

Wyniki badań dotyczących zmian w strukturach rolniczych wykazują, że współcześnie, znacznie silniej niż w okresach wcześniejszych, procesy te powiązane były z organizacją łańcucha żywnościowego oraz z przeobrażeniami zachodzącymi w otoczeniu rolnictwa. W konsekwencji zróżnicowanie gospo-

darstw nie ogranicza się do odmienności w wyposażeniu poszczególnych jednostek w majątek produkcyjny oraz w wielkości skali produkcji, ale łączy się z wieloaspektową dywersyfikacją funkcji gospodarstw przypisywaną im przez właścicieli. W tej sytuacji bardzo trudno jednoznacznie wyodrębnić uniwersalne cechy rodzinnych gospodarstw rolnych. Celem niniejszego opracowania jest skonfrontowanie właściwości funkcjonujących gospodarstw z dotychczas stosowaną w naukach społecznych (ekonomii, socjologii) definicją rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz wyznaczenie zbieżności i odrębności w cechach gospodarstw w stosunku do tej formuły.

Definicja rodzinnych gospodarstw rolnych

W ujęciu historycznym cechy charakteryzujące rodzinne gospodarstwa rolne łączą się ściśle z określeniem warstwy chłopskiej. Według *Encyklopedii agrobiznesu* są to: „drobni wytwórcy produktów rolnych, którzy są właścicielami ziemi i innych środków produkcji, pracują na swoim gospodarstwie razem ze swoją rodziną, a wytworzony dochód dzielą między członków rodziny według kryterium potrzeb”. Chociaż obecnie warstwę chłopską postrzega się raczej w kontekście analiz kulturowych i podkreśla się zanikanie atrybutów tej grupy, głównie w efekcie profesjonalizacji pracy w rolnictwie, niemniej w dalszym ciągu aktualne jest wiele cech wyróżniających tę zbiorowość. Należą do nich przede wszystkim: specyfika pracy w rolnictwie powiązana z przyrodą (naturalnym następstwem pór roku) oraz bytowanie kolejnych pokoleń w tym samym krajobrazie wyznaczającym obszar upraw i w otoczeniu lokalnej społeczności. Jednocześnie szereg atrybutów warstwy chłopskiej zanikło lub uległo wyraźnemu osłabieniu. Dotyczy to przede wszystkim zmniejszenia izolacji tej grupy w rezultacie rozproszenia. Rozwój środków komunikacji, mass mediów oraz narastający instytucjonalizm przyczyniły się do uniformizacji postaw kulturowych. Z kolei rozwój technik wytwórczych, umaszynowanie prac oraz wzrastająca rola wiedzy w wyznaczaniu efektów pracy w rolnictwie przyczyniły się do rozluźnienia więzi pomiędzy potrzebami gospodarstwa a wyborami zawodowymi poszczególnych członków rodziny. Tym samym podkreślane wielokrotnie wartości kultury chłopskiej, zwłaszcza te zwyczajowo powiązane z przypisywaniem zajęć w gospodarstwie w zależności od pokrewieństwa pomiędzy członkami rodziny, zatraciły swoje znaczenie. W konsekwencji zniwelowane zostały między innymi tradycje wychowywania dzieci w rodzinie w powiązaniu z ich angażowaniem do prac rolniczych i przygotowywanie ich w ten sposób do przyszłych ról społecznych.

Uwarunkowania osłabiające ukształtowane historycznie atrybuty warstwy chłopskiej odpowiadają zmianom zachodzącym w funkcjonowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych, bowiem gospodarstwo i rodzina stanowią tam komplementarną całość, której właściwości z założenia wzajemnie się przenikają. Znajduje to odzwierciedlenie w klasycznej definicji rodzinnego gospodarstwa rolnego, w której bardzo silnie zaznaczone są związki pomiędzy gospodarstwem a użytkującą je rodziną. Cytując zapis zawarty w *Encyklopedii agrobiznesu*, gospodarstwo

rodzinne to: „samodzielna jednostka produkcyjna, gdzie podstawowe czynniki produkcji należą do właściciela (głowy rodziny), który wypełnia funkcje kierownicze; praca wykonywana jest głównie przez właściciela i jego rodzinę; własność i zarządzanie przekazywane są z pokolenia na pokolenie; gospodarstwo domowe nie jest oddzielone od jednostki produkcyjnej, a wynikiem gospodarowania jest dochód” (Encyklopedia agrobiznesu 1998). W takim ujęciu stosunki własnościowe, następstwo pokoleń oraz korzyści ze wspólnie wykonywanej pracy decydują o wspólnocie interesów rodziny.

Analizując w kolejności wyodrębnione cechy gospodarstw rodzinnych, na pierwszy plan wysuwa się stosunek do własności majątku produkcyjnego, w tym przede wszystkim ziemi.

Zasada własności gospodarstwa

Podobnie jak w przeszłości, również współcześnie przyjmuje się, że użytkownicy gospodarstw rodzinnych są właścicielami posiadanego majątku produkcyjnego. Jednak, o ile dawniej zakładano całkowitą własność gruntów, obecnie dopuszcza się, że taka sytuacja może dotyczyć większej części majątku. W odniesieniu do polskich gospodarstw indywidualnych to kryterium w zasadzie prawie bez wyjątku klasyfikuje je w gronie jednostek o właściwościach rodzinnych. Z przeprowadzonych w IERiGŻ-PIB w 2011 roku reprezentacyjnych badań dotyczących tej zbiorowości wynikało, że większość respondentów posiadała wyłącznie własną ziemię (82% badanych), a tylko niespełna jedna piąta dysponowała ziemią własną i dzierżawioną. Odnotowano tylko pojedyncze przypadki, kiedy gospodarstwo funkcjonowało jedynie na gruntach dzierżawionych i takie sytuacje nie stanowiły nawet 1 procenta badanego zbioru.

Jednocześnie należy zaznaczyć, że dzierżawy odgrywają istotną rolę w procesach koncentracji gruntów, stwarzając tym samym możliwości zwiększenia skali produkcji w części gospodarstw. Świadczy o tym przede wszystkim wzrastający udział gospodarstw z dzierżawą wśród jednostek o relatywnie większym obszarze. Średnio, w badanej próbie w około 18% gospodarstw użytkowano ziemię własną oraz dzierżawioną, przy czym w jednostkach większych niż 20 ha UR dotyczyło to ponad połowy gospodarstw.

Niezależnie od skali rozpowszechnienia dzierżaw wśród gospodarstw o różnej powierzchni upraw, w zasadzie we wszystkich przypadkach obszar użytków rolnych objętych najmem nie przekraczał areálu własnej ziemi. Średnio obejmował on około 38% uprawianej powierzchni i znacząco wzrastał dopiero wśród jednostek o obszarze 50 ha UR i więcej, ale nawet w tych przypadkach był nieco mniejszy niż połowa całego użytkowanego obszaru.

Jedynie w zbiorowości najmniejszych gospodarstw z dzierżawą ziemi obszar najmu był dominujący i znacząco przekraczał rozmiary posiadanej własności gruntowej. Tę osobliwość należy postrzegać przede wszystkim jako szczególne (nieradko przejściowe) sytuacje, związane ze zmianami w statusie społeczno-ekonomicznym rodziny, np. gdy żyjący poza gospodarstwem spadkobiercy nie są zainteresowani przejęciem przypadającej im części majątku,

a jednocześnie nie zamierzają się wyzbyć jego własności. Te sytuacje na ogół nie są powiązane z prowadzeniem rynkowej działalności rolniczej i podkreślić należy, że zdarzają się stosunkowo rzadko, o czym świadczy przede wszystkim fakt, że tylko w około 5% gospodarstw z grup obszarowych 1-2 i 2-5 ha UR dodzierżawiano ziemię.

Ponadto należy uwzględnić, że wśród ogółu jednostek o wielkości 1-2 ha UR 70% w ogóle nie prowadziło działalności rolniczej z przeznaczeniem na sprzedaż, a w kolejnych 30% gospodarstw z tej grupy była ona marginalna (tj. stanowiła maximum jedną piątą jej średniej wartości w całym zbiorze). Analogiczna grupa nieaktywnych rynkowo gospodarstw była stosunkowo liczna także w zbiorowości o obszarze od 2 do 5 ha UR, wśród których 40% w ogóle nie prowadziło działalności rolniczej z przeznaczeniem na sprzedaż, a w przypadku 43% miała ona znikomy charakter. Tym samym była to grupa, w której nie tylko z racji szczególnych stosunków własności część jednostek nie spełniała wyodrębnionych w definicji kryteriów rodzinnych gospodarstw rolnych.

Tabela 1

Rozpowszechnienie dzierżaw w rolnictwie indywidualnym

Grupy obszarowe w ha UR	Razem gospodarstwa zbadane	Udział (w %)	
		gospodarstw z dzierżawą	najmowanych gruntów w ogólnej powierzchni UR
Ogółem	3310	17,6	37,6
1-2	632	4,6	71,8
2-5	939	6,0	47,9
5-10	769	12,9	38,6
10-15	386	23,1	34,9
15-20	206	37,4	35,1
20-30	199	51,3	33,0
30-50	126	75,4	32,0
50 i więcej	53	69,8	48,2

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

Niezależnie od opisanych sporadycznych przypadków, kiedy większość użytkowanej ziemi nie stanowiła mienia gospodarujących, analizowane dane udokumentowały dominację prywatnej własności gruntów. Według tego kryterium należy zatem przyjąć, że indywidualne gospodarstwa w Polsce spełniają wymogi jednostek o charakterze rodzinnym.

Wymóg dysponowania własnym majątkiem produkcyjnym, w tym zwłaszcza nieruchomością gruntową, ściśle łączy się z kolejną wymienioną w definicji cechą wyróżniającą gospodarstwa rodzinne. Jest nią przekazywanie gospodarstwa kolejnemu pokoleniu w rodzinie, co *a priori* wymaga jego posiadania w formie aktu prawnego.

Przekazywanie gospodarstwa kolejnemu pokoleniu w rodzinie

Przekazywanie gospodarstw indywidualnych z pokolenia na pokolenie jest jednym z najbardziej istotnych wyznaczników gospodarstw rodzinnych, bowiem jest to podstawowy czynnik, który decyduje o trwałości tej formy organizacji produkcji rolniczej. W przeszłości, kiedy praca w gospodarstwie angażowała wszystkich członków rodziny rolnika i stanowiła podstawę bytu ekonomicznego, motywowało to dodatkowo do pomnażania posiadanego majątku, ponieważ jego zasobność nie tylko wyznaczała status ekonomiczny aktualnych użytkowników i ich pozycję w lokalnej społeczności, ale odnosiła się również do sytuacji następców. Równocześnie bardzo duże znaczenie miały zasady spadkobrania oraz partycypacja poszczególnych osób przy podziale majątku. Wraz z rewolucją przemysłową, profesjonalizacją pracy rolnika, umaszynowaniem i innymi zmianami w technikach wytwarzania, a także otwarciem pozarolniczego rynku pracy dla mieszkańców wsi, gospodarstwo stopniowo traciło swą dominującą pozycję jako miejsce aktywności ekonomicznej członków rodzin rolniczych. W ich postawach i dążeniach coraz większego znaczenia nabierały indywidualne aspiracje i zamierzenia, w których potrzeby gospodarstwa odgrywały coraz słabszą rolę. Na plany życiowe poszczególnych osób coraz silniej oddziaływały uwarunkowania makroekonomiczne oraz czynniki związane z przyjętą polityką społeczno-gospodarczą.

W okresie PRL wpływ wymienionych czynników na postawy młodego pokolenia wobec wyboru zawodu rolnika i przejęcia gospodarstwa był zdeterminowany przede wszystkim polityką państwa, które z różnym natężeniem realizowało politykę uspołeczniania rolnictwa. Jednocześnie uwarunkowania makroekonomiczne sprzyjały rozpowszechnieniu zarobkowania poza gospodarstwem oraz procesom migracyjnym. Z prowadzonych w tamtym okresie badań ankietowych wynikało, że w okresie poprzedzającym transformację ustrojową prawie 40% kierowników gospodarstw rodzinnych było w wieku 60 lat i więcej, przy czym większość z nich nie posiadała następców (60%). Skala tego zjawiska była zróżnicowana terytorialnie i w niektórych regionach, wśród gospodarstw prowadzonych przez rolników w starszym wieku, nawet 80% deklaroowało brak następców. Część z tych osób decydowała się na oddanie posiadanej własności państwu za rentę (w tamtym okresie był to wymóg otrzymania świadczenia). Jednak takie zamiary deklarowano tylko w co piątym gospodarstwie bez następcy prowadzonym przez osoby 60-letnie i starsze, co oznacza, że nawet przy bardzo niekorzystnych perspektywach dla rozwoju indywidualnego rolnictwa, większość właścicieli gospodarstw rolnych zaliczonych do tej grupy wiekowej decydowała się na kontynuację swojej funkcji i przekazanie zgromadzonego majątku naturalnym spadkobiercom. Wśród ogółu funkcjonujących gospodarstw odsetek jednostek bez następców kształtował się na poziomie 14%. Z systematycznie prowadzonych w IERiGŻ-PIB badań terenowych dotyczących przemian strukturalnych wsi i rolnictwa wynikało, że wraz z transformacją ustrojową, zmianą zasad gospodarowania, w tym polityki rolnej, zdecydowanie zmniejszyła się liczebność gospodarstw, w których deklarowano brak

następców i w latach 1990-2000 ich udział wynosił około 7-9%. Obok aktów natury politycznej, takich jak wprowadzenie zapisu konstytucyjnego o trwałości gospodarstw rodzinnych, na tak gwałtowne zwiększenie zainteresowania przejmowaniem gospodarstw oddziaływała przede wszystkim sytuacja makroekonomiczna, a zwłaszcza skokowe ograniczenie liczby dwuzawodowców (tracili ono pracę w pierwszej kolejności) oraz narastające bezrobocie. W wielu przypadkach, zwłaszcza wobec utraty stabilności ekonomicznej i dotychczasowych (głównie pozarolniczych) źródeł utrzymania, uwidoczniła się tradycyjna funkcja gospodarstw rodzinnych, tj. zabezpieczenie podstawowego bytu rodziny. Podkreślić należy, że po kolejnych zmianach uwarunkowań gospodarczych, jakie nastąpiły po wstąpieniu Polski do UE, odsetek gospodarstw bez następców zaczął znowu wzrastać i w 2011 roku osiągnął wielkość sprzed transformacji ustrojowej, tj. 14% (Karwat-Woźniak B., Chmieliński P. 2014). Wpływały na to zarówno zwiększające się możliwości zarobkowania (otwarcie zewnętrznych rynków pracy), jak i narastająca konkurencja w rolnictwie, wykluczająca z rynku słabsze ekonomicznie jednostki.

Przytoczone przykłady, ilustrujące skalę zjawiska gospodarstw bez następców w zróżnicowanych warunkach egzogenicznych, pozwalają na bardzo wyraźne określenie czynników, które oddziałują na stabilność bądź zmiany w liczbie i strukturze rodzinnych gospodarstw rolnych.

Nie mniej istotne znaczenie przy określaniu wpływu na przemiany agrarne wymiany pokoleń w kierowaniu gospodarstwami ma uzależnienie tego zjawiska od fazy rozwoju rodziny. W tradycyjnym gospodarstwie rodzinnym przejście gospodarstwa następowało po decyzji dotychczasowego kierownika, który z racji wieku (choroby) nie był w stanie dalej pełnić tego zadania. Zazwyczaj osoba kierująca pracami w gospodarstwie jednocześnie pełniła funkcje głowy rodziny i tym samym jej rola decyzyjna dotyczyła nie tylko spraw produkcyjnych, ale również domowych. Łączenie tych dwu funkcji również we współczesnych gospodarstwach rodzinnych jest prawie powszechne. Z reprezentacyjnych badań prowadzonych w 2011 roku wynikało, że w takiej sytuacji było około 82% respondentów. Podkreślić należy, że przypadki odstępstwa od tej zasady najczęściej łączyły się z pracą zarobkową głowy rodziny poza gospodarstwem i dotyczyły jednostek niskodochodowych, nietowarowych, najczęściej o stosunkowo niewielkim obszarze użytków rolnych. Zwykle funkcję kierownika przejmowała wówczas współmałżonka, a zdarzało się również, że były to osoby ze starszego pokolenia, które z racji wieku przestały pełnić funkcję głowy rodziny i dorabiały do świadczeń emerytalnych handlem własnymi produktami na okolicznych targowiskach.

W tradycyjnych gospodarstwach rodzinnych przejmowanie funkcji kierownika gospodarstwa na zasadzie zmiany pokoleniowej przeważnie powodowało odwołanie w czasie momentu samodzielnego startu młodego następcy, w stosunku do rówieśników podejmujących pracę w zawodach nierolniczych. Tym samym stwarzało szereg problemów natury społecznej i ekonomicznej, które w różny sposób oddziaływały na funkcjonowanie gospodarstwa jako jednostki

produkcyjnej. Przedłużający się okres oczekiwania na moment przejęcia gospodarstwa powodował materialne uzależnienie dorosłych dzieci od rodziców, co motywowało do poszukiwania pracy poza gospodarstwem i sprzyjało tzw. ujemnej selekcji przy wyborze zawodu rolnika. Równocześnie u schyłku działalności dotychczasowego kierownika często gospodarstwo popadało w stagnację i/lub wręcz regres. Współcześnie większość z tych problemów została w znaczącym stopniu zmarginalizowana. Dorosłe dzieci zazwyczaj tylko wtedy decydują się wykonywać wyłącznie zawód rolnika, gdy posiadany majątek produkcyjny zapewnia parytet dochodowy na poziomie innych grup społecznych. W jednostkach, które spełniają takie warunki, praca charakteryzuje się wysokim stopniem profesjonalizacji, sformalizowanymi kontaktami z rynkiem, a w zarządzaniu gospodarstwem coraz większego znaczenia nabierają umiejętności menadżerskie. W odniesieniu do tej grupy presja sprostania wymogom konkurencji oraz osiągnięcie określonych korzyści ekonomicznych coraz silniej oddziałuje na decyzje odnośnie funkcji zarządczych.

Z kolei w gospodarstwach, w których posiadany majątek produkcyjny nie zapewnia satysfakcjonujących dochodów, większość potencjalnych następców poszukuje alternatywnych źródeł dochodu i nawet pozostając we wspólnym gospodarstwie domowym, funkcje związane z prowadzeniem gospodarstwa pozostawia starszemu pokoleniu. Taka sytuacja występuje najczęściej w jednostkach, których produkcja jest przeznaczana wyłącznie na użytek rodziny. W latach 2005-2011 w zbiorowości gospodarstw rolnych o obszarze od 1 ha UR odsetek jednostek produkujących wyłącznie na własny użytek wzrósł z 9% do 28%. W tych gospodarstwach okres sukcesji i moment przejęcia funkcji kierującego produkcją nie są wzajemnie powiązane, a o relacjach w tym zakresie przesądza głównie decyzja odnośnie wspólnoty bądź rozdziału gospodarstwa domowego. Tym samym uznać należy, że pozarolnicza aktywność zawodowa młodego pokolenia, niwelując zależność ekonomiczną od rodziców, neutralizuje podstawowy konflikt interesu przy wymianie osoby pełniącej funkcje kierownika produkcji.

Konflikt pokoleniowy związany z fazą rozwoju rodziny, kiedy dzieci wchodzi w wiek usamodzielniania się wcześniej niż ma miejsce zakończenie aktywności zawodowej rodziców, jest również łagodzony poprzez instrumenty polityki rolnej (renty strukturalne, wsparcie dla młodych rolników). W polskich warunkach rozdrobnionej struktury agrarnej oraz dywersyfikacji w głównych funkcjach gospodarstw rolnych, korzystne oddziaływanie tych instrumentów należy odnosić do stosunkowo nielicznej (około 30%) grupy gospodarstw.

Wobec zróżnicowanych motywów przejmowania gospodarstw – co współcześnie nie zawsze jest jednoznaczne z zamierzeniem podjęcia rolniczej aktywności ekonomicznej – a także coraz większej roli zdolności menadżerskich w kierowaniu produkcją rolniczą należy uznać, że tradycyjne podejście do problemów zmiany pokoleniowej w użytkowaniu gospodarstwa utraciło swoje dawne właściwości. Znajduje to wyraz także w tendencjach obserwowanych przy obrocie ziemią rolniczą. Chociaż, jak już zaznaczono, niezmiennie więk-

szość gospodarstw rolnych powstawała na bazie dziedziczenia, to jednocześnie systematycznie rośnie znaczenie transakcji rynkowych w zmianach własności gruntów rolnych. Z badań prowadzonych w Zakładzie Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB wynikało, że ziemia z gospodarstw likwidowanych w latach 2005-2011 najczęściej trafiała do obrotu rynkowego (Sikorska A. 2013a). Taką tendencję potwierdzają prowadzone przez notariaty rejestry zmiany własności gruntów. W ostatnich latach wśród takich umów wyraźnie zmalał udział przejęć o charakterze nierynkowym (rodzinnym). W 2012 roku było ich ponad 12% mniej niż w roku 2011 i obejmowały 42% wszystkich odnotowanych w tym czasie zmian własności ziemi (w 2011 roku stanowiło to 45%) (Rynek ziemi rolniczej... 2013).

Obserwowane zmniejszanie się znaczenia udziału umów o charakterze nierynkowym w całości obrotu ziemią rolniczą jest postrzegane przede wszystkim jako przejaw racjonalizacji w gospodarowaniu gruntami. Równocześnie z przytoczonych już badań wynikało, że powstawanie nowych gospodarstw w zasadzie było w całości powiązane z przejęciami spuścizny rodzinnej. Respektowanie tradycyjnych form przekazywania majątku produkcyjnego nie zmienia jednak faktu, że coraz mniejszy jest związek takich przejęć z zamierzeniem podjęcia aktywności ekonomicznej przy produkcji rolniczej. Świadczy o tym między innymi fakt, że ponad 60% przejmowanych jednostek mieści się w grupie obszarowej do 5 ha UR, wśród których ponad 80% nowych właścicieli utrzymuje się wyłącznie lub prawie wyłącznie spoza gospodarstwa (dochody z rolnictwa stanowią mniej niż 20% ich średniej wartości w odniesieniu do ogółu gospodarstw indywidualnych). Należy przy tym brać pod uwagę, że obecne struktury agrobiznesu, eliminując drobnotowarowe gospodarstwa z rynku i ograniczając ich aktywność ekonomiczną do lokalnego targowiska, wymuszają na producentach rolnych ściśle określoną ilościowo i jakościowo skalę produkcji. Wymaga to odpowiednich umiejętności i dobrej organizacji pracy w gospodarstwie, co powoduje, że przejęcie schedy w postaci gospodarstwa rolnego nie jest jedynym warunkiem aktywnej działalności biznesowej w tej branży. Uwarunkowania wynikające z coraz większych wymogów rynku, postępująca profesjonalizacja pracy w rolnictwie oddziałują również na zmiany w odniesieniu do kolejnej podkreślanej w definicji właściwości gospodarstwa rodzinnego, jaką jest oparcie działalności rolniczej na zatrudnianiu osób tworzących wspólne gospodarstwo domowe.

Praca w gospodarstwie

W klasycznej definicji gospodarstwa rodzinnego podstawą jego funkcjonowania jest praca członków rodziny. W przeszłości jej zakres oraz rodzaj zajęcia powiązane były ściśle z cechami demograficznymi poszczególnych osób (płeć, wiek), jak i pozycją w rodzinie oraz rodzajem pokrewieństwa. Dla osób pełniących funkcję głowy rodziny oraz współmałżonka synonimem były określenia gospodarz i gospodyni, przy czym obowiązki były rozdzielane w zasadzie pomiędzy wszystkich członków rodziny. Dotyczyło to również dzieci, które po-

przez odpowiednio do wieku określone obowiązki przechodziły swoiste szkolenia rolnicze i były przysposabiane do przyszłych ról społecznych. Współcześnie taki układ należy już do zaszłości, a jego zanik związany był z wieloma czynnikami, zarówno o charakterze endo- jak i egzogenicznym, zachodzących na przestrzeni lat w sferze ekonomicznej i społecznej. Obecnie przyjmuje się jedynie, że w gospodarstwie rodzinnym podstawowy zasób pracy powinien objąć osoby tworzące wspólne gospodarstwa domowe.

W prowadzonych analizach dotyczących zmian zatrudnienia w rolnictwie przede wszystkim podkreśla się zmniejszające zapotrzebowanie na siłę roboczą w związku z powszechną mechanizacją prac, upraszczaniem produkcji rolniczej oraz związanymi z tym coraz większymi wymogami odnośnie umiejętności rolniczych (Karwat-Woźniak B. 2011). W efekcie zanikania presji podporządkowywania aspiracji życiowych potrzebom gospodarstwa, a jednocześnie wzrastającej mobilności ekonomicznej i społecznej ludności wiejskiej, zmianom uległ tradycyjny wielopokoleniowy wzór rodziny rolniczej. Z badań przeprowadzonych w 2011 roku w IERiGŻ-PIB (Sikorska A. 2013b) wynikało, że tylko połowa ankietowanych rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi ze względu na swój skład osobowy wykazywała cechy tzw. pełnej rodziny. Najczęściej były to rodziny dwupokoleniowe, tj. rodzice z co najmniej jednym dzieckiem (38,2%), natomiast zdecydowanie mniej było rodzin trzypokoleniowych (rodzice, dzieci, dziadkowie), które stanowiły zaledwie 12,2% całego badanego zbioru. Jednocześnie co dwunaste gospodarstwo domowe tworzyła osoba samotna. Stosunkowo najwięcej takich przypadków odnotowano w środkowowschodnim makroregionie kraju, obejmującym województwa: łódzkie, mazowieckie, lubelskie i podlaskie. Na tych terenach co dziesiąte gospodarstwo zamieszkiwała jedna osoba.

Mimo zmian zachodzących w składzie rodzin związanych z rolnictwem indywidualnym oraz narastającego zróżnicowania w ukierunkowaniu ich aktywności ekonomicznej, osoby pracujące w gospodarstwie niezmiennie wywodzą się spośród członków rodzin. Najem wynosi zaledwie 3,7% ogólnych zasobów siły roboczej zaangażowanej w rolnictwie indywidualnym. Choć jego rozpowszechnienie jest zróżnicowane według grup obszarowych gospodarstw, to jedynie w stosunkowo dużych jednostkach, o powierzchni 50 i więcej ha UR rolnych, najemna siła robocza obejmuje około jednej piątej pełnego zatrudnienia (Karwat-Woźniak B. 2011). Jednostki o takim obszarze stanowią jednak zaledwie 1,6% ogółu gospodarstw indywidualnych (Charakterystyka gospodarstw... 2012).

Z prowadzonych w IERiGŻ-PIB w 2011 roku badań rodzinnej siły roboczej wynikało, że w przeliczeniu na pełnozatrudnionych średnio na gospodarstwo wypadało nieco mniej niż jedna osoba zajmująca się produkcją rolniczą. W stosunkowo najmniejszych jednostkach (od 1 do 2 ha UR) jedna osoba pełnozatrudniona przypadała na dwa gospodarstwa, natomiast w gospodarstwach o powierzchni 50 ha i więcej – trzy osoby na 2 gospodarstwa.

Przytoczone dane dokumentują przede wszystkim ograniczone potrzeby gospodarstw indywidualnych odnośnie siły roboczej w tradycyjnym rozumieniu.

Tabela 2

**Stale zatrudnieni w gospodarstwie według funkcji w rodzinie
(w % ogółu osób z danej grupy)**

Grupy obszarowe w ha UR	Odsetek pracujących stale w gospodarstwie wśród				
	głów rodzin	współmałżonek	pozostałych osób		
			razem	w tym w wieku	
			15-20 lat	60 i więcej lat	
Ogółem	37,9	29,3	11,0	1,4	2,8
1-2	10,9	7,8	1,8	-	1,7
2-5	21,8	17,2	7,2	1,3	2,5
5-10	42,4	29,2	14,1	0,3	4,1
10-15	59,1	46,4	16,6	2,3	3,1
15-30	71,4	50,3	13,0	2,7	1,0
30-50	74,6	56,4	23,1	1,7	5,9
50 i więcej	83,0	51,2	25,8	0,7	-

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

Analiza danych ankiety IERiGŻ-PIB (tab. 2 i 3) jednoznacznie wykazała, że fakt wejścia w skład rodziny posiadającej gospodarstwo nie jest równoznaczny z angażowaniem się do zajęć rolniczych. Stosunkowo najczęściej taki imperatyw dotyczył osób pełniących funkcje głów rodzin. Niemniej, średnio tylko w co trzecim badanym gospodarstwie osoba pełniąca tę rolę była stale zatrudniona przy produkcji rolniczej. Dopiero w jednostkach o powierzchni powyżej 15 ha UR takie postawy dotyczyły połowy osób z tej grupy, czyli sytuacji w co drugim gospodarstwie.

Równocześnie średnio około 11% osób będących głowami rodzin w ogóle nie pracowało w gospodarstwie. Najczęściej sytuacja taka dotyczyła niewielkich obszarowo jednostek, gdy charakter nierolniczej aktywności ekonomicznej nie sprzyjał zainteresowaniu działalnością produkcyjną. Niezależnie od opisanych przypadków podkreślić należy, że zdecydowana większość osób pełniących funkcje głów rodzin wykonywała zajęcia gospodarskie, aczkolwiek nie w pełnym wymiarze lub sezonowo i dorywczo (łącznie dotyczyło to około 52% głów rodzin). Tym samym należy uznać, że funkcja głowy rodziny w zdecydowanie większym wymiarze niż pozostałych jej członków łączy się z obowiązkami wobec posiadanego gospodarstwa. Niemniej, nie zawsze są one priorytetem i nierzadko ustępują przed innymi formami alokacji działalności ekonomicznej.

Ludność z rodzin rolniczych dokonuje wyborów zawodowych zazwyczaj z uwzględnieniem możliwości realizacji własnych aspiracji życiowych, a w odniesieniu do pracy w rolnictwie są one uzależnione przede wszystkim od posiadanego majątku produkcyjnego. Wobec rozdrobnienia agrarnego polskich gospodarstw indywidualnych, znaczenie tego czynnika uwidacznia się szczególnie w podziale według grup obszarowych gospodarstw.

Przy analizie stopnia zaangażowania poszczególnych członków rodziny do zajęć w gospodarstwach, interesujące są również dane z tego zakresu dotyczące żon rolników. Ogólnie znane są trudności matrymonialne mężczyźni decydujących się na przejście gospodarstwa i pracę przy produkcji rolniczej (Rosner A., Stanny M. 2014). Dla kobiet decyzja o pozostaniu żoną rolnika łączy się przede wszystkim z ciągle ograniczonymi możliwościami pracy zarobkowej poza gospodarstwem (Wrzochalska A. 2013). Jedną z przyczyn tej sytuacji jest zazwyczaj niewielka oferta lokalnego rynku pracy, a czasochłonne dojazdy trudno zazwyczaj pogodzić z prowadzeniem gospodarstwa domowego. W tradycyjnym gospodarstwie do żony głowy rodziny należały przede wszystkim obowiązki związane z obrządkiem inwentarza, a więc prace uciążliwe i wymagające pełnej dyspozycyjności. Chociaż, jak już wcześniej zaznaczono, we współczesnych gospodarstwach indywidualnych zapotrzebowanie na siłę roboczą i wymogi jej kwalifikacji uległy znaczącym zmianom, to w dalszym ciągu rola żony rolnika utożsamiana jest z ciężką pracą i wieloma wyrzeczeniami (Gutkowska K., Tryfan B. 2005).

Z najnowszych badań wynikało, że pomimo coraz silniej zaznaczającej się tendencji do oddzielania zajęć domowych od pracy w gospodarstwie, niezmiennie średnio prawie co trzecia małżonka rolnika pracowała stale przy produkcji rolniczej. Podkreślić przy tym należy, że takie sytuacje zdarzały się częściej w gospodarstwach większych niż niewielkich obszarowo, co potwierdza tezę, że gospodarstwa indywidualne są oparte głównie na własnej sile roboczej.

Aczkolwiek w znacznej części wiejskich rodzin niezmiennie przynależność do rodziny rolnika oznaczała dla jego żony konieczność zatrudnienia przy pracach rolniczych (tab. 2), to co czwarta z nich w ogóle nie była zaangażowana do zajęć w gospodarstwie (tab. 3). Miało to miejsce najczęściej w relatywnie najmniejszych jednostkach, gdzie prawie połowa żon nie zajmowała się gospodarstwem.

W odróżnieniu od osób pełniących funkcje głów rodzin oraz żon użytkowników gospodarstw, do rzadkości należało uczestniczenie pozostałych członków rodzin w pracach rolniczych. Stale takie zajęcia wykonywała tylko co dziesiąta osoba z tej grupy, a w odniesieniu do młodzieży (15-20 lat) oraz osób w starszym wieku (60 lat i więcej) sytuacje takie zdarzały się bardzo sporadycznie, niezależnie od wielkości gospodarstw. W wymienionych przedziałach wiekowych większość osób nawet okresowo lub dorywczo nie angażowała się do zajęć rolniczych. Należy więc uznać, że tradycja przysposobiania młodego pokolenia do pracy w rolnictwie w zasadzie zanika.

Dysproporcje w stopniu zaangażowania w zajęcia rolnicze osób o różnym statusie rodzinnym nie zmieniają faktu, że polskie gospodarstwa indywidualne niezmiennie w zdecydowanej większości opierają się na pracy członków rodziny. Nie tracą one zatem jednego z podstawowych atrybutów odróżniających tę zbiorowość od innych form organizacji produkcji rolniczej. Równocześnie zwraca uwagę stosunkowo niewielkie zaabsorbowanie zajęciami rolniczymi. Wykonują je głównie osoby pełniące funkcje głów rodzin, wspomagane przez współmałżonków. Jednak nawet w tych grupach stale zatrudnieni w gospodar-

stwie stanowią mniej niż połowę wchodzących w ich skład osób. Wiąże się to z rozdrobnieniem agrarnym oraz wynikającą stąd polaryzacją gospodarstw rolnych, które w większości z racji niewielkiego potencjału produkcyjnego nie generują dochodów na poziomie zabezpieczającym potrzeby życiowe rodziny.

Tabela 3

**Członkowie rodzin rolniczych nie pracujący w gospodarstwie
(w % ogółu osób z danej grupy)**

Grupy obszarowe w ha UR	Odsetek osób, które nie pracują w gospodarstwie według funkcji w rodzinie				
	głów rodziny	współmałzonek	pozostałe osoby		
			razem	w tym w wieku	
				15-20 lat	60 i więcej lat
Ogółem	10,6	25,3	56,9	77,0	79,6
1-2	11,1	45,0	62,6	84,3	78,2
2-5	11,0	26,9	58,8	79,5	81,9
5-10	13,0	22,0	54,4	80,6	78,4
10-15	9,3	16,5	55,6	76,4	78,0
15-30	6,9	15,0	57,0	67,2	84,1
30-50	7,9	17,0	42,9	58,6	64,7
50 i więcej	5,7	16,3	52,8	66,7	85,7

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

Źródła utrzymania rodzin z gospodarstw indywidualnych

W klasycznej definicji gospodarstwa rodzinnego dochód osiągany z produkcji rolniczej stanowił podstawę utrzymania rodziny, a zależność poziomu życia od jego maksymalizacji była podstawową motywacją przy podejmowaniu działań inwestycyjnych i angażowania się do zajęć gospodarskich (Styś W. 1959). Współcześnie, wobec rozpowszechnienia zjawiska dywersyfikacji w źródłach utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa, ta część definicji uległa pewnym modyfikacjom i zazwyczaj zaznacza się tylko ogólnie, że wynikiem ekonomicznym zajęć rolniczych jest osiąganie dochodu (Tomczak F. 1997). Odnosząc się bezpośrednio do kryterium dochodu, dzieli się też gospodarstwa rodzinne na rolnicze i pomocnicze, jednak (zwłaszcza w odniesieniu do tych ostatnich) stosowane zasady podziału zazwyczaj nie są jednorodne i nie określają jasno znaczenia źródeł dochodu przy klasyfikacji jednostek o charakterze rodzinnym (Zegar J.St. 2009).

Z badań prowadzonych w IERiGŻ-PIB wynika, że skala zróżnicowania gospodarstw według źródeł utrzymania ich użytkowników jest znacząca i tylko niespełna 16% rodzin posiadających gospodarstwa utrzymuje się z jednego źródła, przy czym w około 10% dochody pochodzą wyłącznie z rolnictwa. Przy uwzględnieniu relacji pomiędzy wielkością dochodów z wielu różnych źródeł, grupa rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa obejmuje około jedną trzecią

badanej zbiorowości. Według kryterium dominującego dochodu, zdecydowanie największą grupę stanowią rodziny utrzymujące się głównie z pracy zarobkowej. Podkreślić przy tym należy, że w stosunku do analogicznych badań przeprowadzanych w 2005 r. na tej samej próbie badawczej, zdecydowanie powiększyła się kategoria rodzin, w których głównym źródłem dochodu były zarobki (45,9% w 2011 r. wobec 37,2% w 2005 r.), zmalała natomiast zbiorowość utrzymujących się z rolnictwa (było 38,5%) i ze źródeł niezarobkowych (poprzednio 23,7%).

Tabela 4

Rodziny związane z gospodarstwem według głównego źródła dochodu^a

Wyszczególnienie	Procent rodzin
Ogółem zbadane	3 310=100
utrzymujące się głównie:	
z rolnictwa	34,1
w tym:	
• dochód rolniczy stanowi 50% i więcej ogólnego	32,0
ze źródeł zarobkowych	45,9
w tym:	
• własny biznes	4,5
• praca najemna	41,4
ze źródeł niezarobkowych	20,0
w tym:	
• renty, emerytury	19,4
• inne	0,6

^a W dochodzie uwzględniono dopłaty bezpośrednie.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

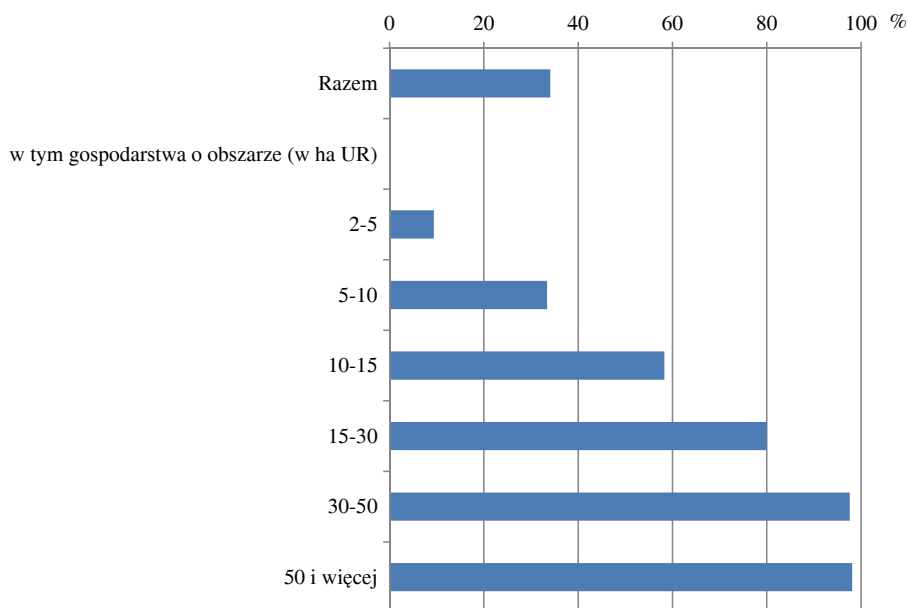
Malejące znaczenie dochodów z rolnictwa w budżetach rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi jest efektem zarówno zmian w postawach członków rodzin, realizujących przede wszystkim własne aspiracje życiowe, jak i rosnącej konkurencji, selekcyjnej gospodarstwa według ich zdolności do spełniania wymogów w zakresie wielkości oraz jakości zbywanych produktów rolnych.

Na zróżnicowanie w możliwościach produkcyjnych i w efekcie na wielkość dochodów z rolnictwa poszczególnych grup gospodarstw niezmiennie silnie oddziałuje rozdrobnienie agrarne polskiego rolnictwa. Na podstawie zebranych materiałów można wyliczyć, że pomiędzy wielkością posiadanych użytków rolnych a osiągnięciem dochodu rolniczego na poziomie 50% i więcej całej jego wartości zachodzi ścisły związek (współczynnik korelacji wynosi 0,8159). W konsekwencji wielkość odsetka rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa jest zróżnicowana zarówno w zależności od arefalu gospodarstwa, jak i z racji odmienności przestrzennych w strukturze obszarowej w ujęciu regionalnym (rys. 1, 2).

Opisywane nierówności są powiązane ze znaczącymi różnicami we właściwościach indywidualnego rolnictwa w poszczególnych częściach kraju. Dla

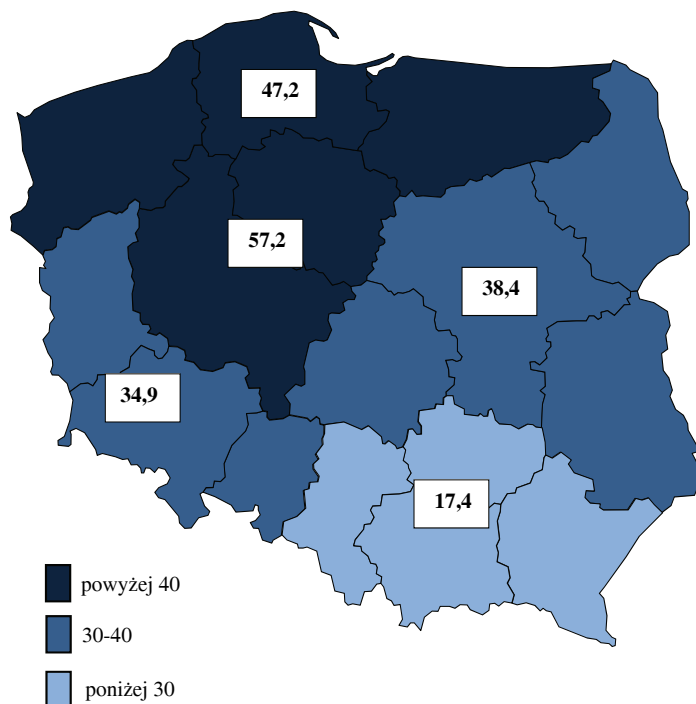
przykładu, w makroregionie południowo-wschodnim (obejmującym województwa: świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie) średni obszar gospodarstw wynosi około 4 ha UR, dochód rolniczy kształtuje się na poziomie około 19 tys. zł, a udział utrzymujących się głównie z rolnictwa stanowi mniej niż jedną piątą zbioru (17,4%). Z kolei, w drugim z wymienionych terenów, który wyróżnia się wysoką intensywnością produkcji rolnej, średni obszar gospodarstw kształtuje się w granicach 14 ha UR, średni dochód rolniczy wynosi 37 tys. z gospodarstwa, a 57% rodzin użytkowników gospodarstw utrzymuje się głównie z produkcji rolniczej. Na terenach północnych, ze stosunkowo najkorzystniejszą strukturą agrarną (gdzie średni obszar gospodarstw równa się prawie 20 ha UR), średni dochód rolniczy jest na poziomie 38 tys. zł, a 47% rodzin utrzymuje się głównie z rolnictwa.

Odmienności w cechach gospodarstw położonych w różnych regionach kraju zostały ukształtowane historycznie i cały szereg uwarunkowań – zarówno natury endogenicznej, jak i egzogenicznej – powoduje, że ciągle są one znaczące (Poczta W., Bartkowiak N. 2012). Między innymi, przekłada się to również na rozrzut w wielkości grupy rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa, niemniej ogólna tendencja wskazuje, że wszędzie jest to zbiorowość ulegająca zmniejszeniu (Sikorska A. 2006). Klasyfikując polskie gospodarstwa według kryterium zapewnienia ekonomicznej podstawy bytu rodziny, uznać zatem należy, że wiele z nich nie spełnia tego warunku.

Rys. 1. Odsetek rodzin utrzymujących się głównie z rolnictwa według grup obszarowych gospodarstw

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

Uwaga: Wyróżnionym makroregionom odpowiadają następujące województwa:

I środkowozachodni – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie;

II środkowowschodni – łódzkie, mazowieckie, lubelskie i podlaskie;

III południowo-wschodni – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie i śląskie;

IV południowo-zachodni – opolskie, lubuskie i dolnośląskie;

V północny – zachodniopomorskie, pomorskie i warmińsko-mazurskie.

Rys. 2. Procent gospodarstw, w których użytkownicy utrzymują się głównie z rolnictwa

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB, 2011.

Reasumpcja

Właściwości i wynikające z nich najczęściej stosowane definicje gospodarstwa rodzinnego ulegały zmianie na przestrzeni lat, stosownie do zachodzących przeobrażeń w organizacji produkcji rolniczej, jak również doraźnych celów realizowanej polityki rolnej. W praktyce, przy doborze cech wyróżniających tę grupę, na ogół kierowano się potrzebą ich zgodności ze stosowanymi instrumentami wspierania określonych przeobrażeń rozwojowych i ochrony interesów wybranych grup producentów rolnych.

W prowadzonych badaniach, dotyczących procesów przemian zachodzących na wsi i w strukturach rolniczych, przy definiowaniu gospodarstw rodzinnych najczęściej główny nacisk kładzie się na ich właściwości natury społecznej, tj. specyficzne związki pomiędzy rodziną a posiadanym majątkiem produkcyj-

nym. Podkreśla się przede wszystkim, że gospodarstwa rodzinne wyróżniają się przekazywaniem własności z pokolenia na pokolenie, łączeniem funkcji zarządczych z charakterem pokrewieństwa, zamieszkiwaniem w jego obrębie i wykonywaniem pracy na jego potrzeby przez osoby wywodzące się z rodziny zamieszkującej w jego obrębie (Gasson R., Erington A. 1993). Przeprowadzona analiza danych empirycznych pochodzących z reprezentacyjnych badań IERiGŻ-PIB (Sikorska A. 2013b) udokumentowała, że polskie gospodarstwa indywidualne w pełni mieszczą się w tej formule.

Rola dochodu przy wyznaczaniu kryteriów kwalifikacji do grupy gospodarstw rodzinnych wydaje się bardziej złożona. Wobec różnych form aktywności ekonomicznej członków rodziny oraz zmieniających się relacji poszczególnych źródeł dochodu gospodarstw domowych w zależności od fazy rozwoju demograficznego rodziny, trudno na podstawie dominacji dochodów nierolniczych przesądzać o charakterze gospodarstwa. Nawet w skrajnych przypadkach, kiedy nie wytwarza się w nim produkcji rolniczej z przeznaczeniem na sprzedaż, zawsze w szczególnych sytuacjach losowych gospodarstwo stanowi potencjalne zabezpieczenie podstawowego bytu rodziny. W polskich warunkach ta funkcja gospodarstw bardzo silnie uwidoczniła się w czasie transformacji ustrojowej, kiedy w upadających zakładach przemysłowych w pierwszym rzędzie z pracy zwalniano tzw. dwuzawodowców, tj. osoby posiadające gospodarstwa rolne.

Obok trwałości kryteriów społecznych, przy wyznaczaniu właściwości gospodarstw rodzinnych zazwyczaj zdecydowanie mniej rygorystycznie określa się wymogi odnośnie ich cech ekonomicznych. Całkowita własność użytkowanej ziemi została zastąpiona przez wymóg posiadania większości majątku produkcyjnego, a pełne zaangażowanie członków rodziny w zajęcia przy produkcji rolniczej – przewagą rodzimej siły roboczej (Hoppe R.A., Banker D.E. 2010). Także w odniesieniu do tych przymiotów polskie gospodarstwa indywidualne w pełni kwalifikują się do grona rodzinnych.

Jednak w najbardziej doktrynalnych definicjach w dalszym ciągu podkreśla się funkcję gospodarstw jako podstawowego źródła utrzymania rodziny. Współcześnie często ten wymóg określa się poprzez wielkość posiadanego majątku produkcyjnego, a zwłaszcza zasobów ziemi niezbędnych do zapewnienia odpowiedniego poziomu dochodów (Headlee S. 1991). W tej koncepcji, gdy motywem zarobkowania jest brak możliwości uzyskania parytetu dochodowego z posiadanej własności gruntowej, nie można uznać, że gospodarstwo spełnia kryteria typu rodzinnego. Według badań IERiGŻ-PIB w 2011 roku, tylko około 15% gospodarstw indywidualnych osiągało co najmniej parytetowe dochody z działalności rolniczej (w 2005 roku analogiczny odsetek wynosił 12%).

Dalsze zwiększenie tej grupy jest uzależnione od dynamiki przemian agrarnych, jednak zarówno z przyczyn społecznych, jak i zachowania istniejącego układu osadniczego, konieczne jest zachowanie ewolucyjnego charakteru tego typu przeobrażeń. Niemniej, uznając, że co najmniej 20% użytków rolnych (tyle znajduje się w dyspozycji gospodarstw indywidualnych z grupy obszarowej do 5 ha) nie jest efektywnie wykorzystywanych – należy zrewidować instrumenty

polityki rolnej pod kątem zróżnicowania programów wsparcia dla różnych typów gospodarstw indywidualnych, zarówno w zależności od pełnionych przez nie funkcji w odniesieniu do potrzeb rodziny, jak i ich miejsca i roli w łańcuchu żywnościowym.

Literatura:

1. Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010. GUS, Warszawa 2012.
2. Encyklopedia agrobiznesu (red. A. Woś). Fundacja Innowacja, Warszawa 1998.
3. Gasson R., Erington A.: The farm family business. CAB International, Wallingford 1993.
4. Gutkowska K., Tryfan B.: Zmiany roli kobiet na obszarach wiejskich w Polsce [w:] *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów europejskich* (red. nauk. K. Zawalińska). IRWiR PAN, Warszawa 2005.
5. Headlee S.: The political economy of the family farm [w:] *The agrarian roots of American capitalism*. Greenwood, New York 1991.
6. Hoppe R.A., Banker D.E.: Structure and finances of US farm: family farm report. EIB-66 USDA Econ. Res. Serv., 2010.
7. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: Ludność i praca w rolnictwie indywidualnym. Referat wygłoszony na seminarium w IERiGŻ-PIB 21 lutego 2014.
8. Karwat-Woźniak B.: Przeobrażenia w cechach społeczno-demograficznych kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w warunkach nasilającej się konkurencji w świetle badań terenowych [w:] *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych. Program Wieloletni 2011-2014*, nr 84. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2011.
9. Poczta W., Bartkowiak N.: Regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce. *Journal of Agribusiness Rural Development*, 1(23), 2012.
10. Rosner A., Stanny M.: Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. IRWiR PAN, Warszawa 2014.
11. Rynek ziemi rolnej – stan i perspektywy. IERiGŻ-PIB, ANR, MRiRW, Warszawa 2013.
12. Sikorska A.: Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie. Synteza projektu badawczego sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013a.
13. Sikorska A.: Przemiany w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych. Praca wykonana w ramach projektu badawczego „Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie”. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2013b.
14. Sikorska A.: Źródła utrzymania rodzin użytkujących gospodarstwa rolne. *Komunikaty Raporty Ekspertyzy*, z. 523. IERiGŻ PIB, Warszawa 2006.
15. Styś W.: *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 1959.
16. Tomczak F.: *Gospodarstwo rodzinne i jego ewolucja* [w:] *Gospodarstwo rolnicze wobec wymogów współczesnego rynku i Unii Europejskiej*. Wydawnictwo SGGW. Warszawa 1997.
17. Wrzochalska A.: *Zatrudnienie i bezrobocie kobiet wiejskich*. *Studia i Monografie*, nr 135. IERiGŻ PIB, Warszawa 2013.
18. Zegar J.St.: *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*. IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.

ALINA SIKORSKA

Institute of Agricultural and Food Economics

– National Research Institute

Warszawa

DILEMMAS IN THE DEFINITION OF FAMILY FARMS (ON THE EXAMPLE OF POLAND)

Summary

The aim of the paper is to characterise Polish individual farms in terms of compliance of their characteristics with definition of the family farm that is used in socio-economic sciences.

The main source of the analysed data were surveys conducted in intervals of several years (most recently in 2011) in the same 76 villages across Poland. The sampling of villages for the surveys was deliberately selected to make the characteristics of the analysed farms proportional to the actual structure of agricultural holdings in Poland, both at the national level and across regions.

It was found that Polish individual farms (ie. those operated by natural person and with total area of agricultural land of 1 ha and more) fully meet the eligibility criteria for the group of family farms. However, the fragmentation of agrarian structures in most cases does not allow them to achieve income parity and therefore their economic functions are limited.